

de lage landen

NIEUWKOMERS IN HET NOORDEN

FRANS HALS EN DE ZUIDELIJKE INVASIE IN HAARLEM
KOLONIAAL ZELFONDERZOEK IN DE WEEGSCHAAL
KLIMAATPOËZIE ZOEKT TOEKOMST IN HET VERLEDEN

de lage landen

CONTEXT BIJ CULTUUR IN VLAANDEREN EN NEDERLAND

AUGUSTUS 2022

65STE JAARGANG

FEBRUARI / MEI / AUGUSTUS / NOVEMBER

NIEUWKOMERS IN HET NOORDEN

8 **UITGEWEKEN**
HENDRIK TRATSAERT

10 **HOE NIEUWKOMERS UIT HET ZUIDEN
DE HAARLEMSE KUNST VERANDERDEN**

NORBERT MIDDELKOOP

24 **VAKLUI, KERKBREKERS
EN NUTTIGE CALVINISTEN**

Vlamingen in Haarlem:
welkom, maar ook omstreden

HEIN KLEMANN

34 **GASTVRIJ, MET MATE**
Vluchtelingen in Nederland,
van 1914 tot nu

KEN LAMBEETS EN MICHIEL LEEN

48 **HET BELOOFDE LAND
AAN DE ANDERE KANT
VAN DE GRENS**

TOMAS VANHESTE

50 **NOOIT HELEMAAL NEDERLANDER**
Vlaamse schrijvers in
het land van de vrijheid

TOMAS VANHESTE

57 **ZONDER MIGRANTEN
LUKT HET NIET MEER**
Specialisten Marlou Schrover
en Sara Cosemans over migratie
naar België en Nederland

LODE DELPUTTE

64 **HET STANDAARDNEDERLANDS
IS MINDER ZUIDELIJK DAN GEDACHT**

NICOLINE VAN DER SIJS

70 **ANTWERPEN AAN DE AMSTEL**
De 'Belgische' verhalen in
Migratie als DNA van Amsterdam

SARA COSEMANS (RECENSIE)

MAATSCHAPPIJ

**72 OPLOSSINGEN VOOR
OVERTOERISME EN
RECREATIEDRUK IN ONZE STEDEN**

WIELAND DE HOON

**78 BELGIË VERSUS NEDERLAND:
OP ZOEK NAAR ECONOMISCHE
NUANCE**

LIEVEN DESMET

84 DOE NIET MEE

Marian Donner over
weigering en zelfverwoesting

BART VAN DER STRAETEN (RECENSIE)

GESCHIEDENIS

**86 HOE BELGIË ZIJN KOLONIALE VERLEDEN
VEROORDEELT, EN NEDERLAND
DAARIN ACHTERBLIJFT**

ANNE-LOT HOEK

**96 NATIONALISME IS
EEN TRANSNATIONAAL FENOMEEN**

Denkend aan Nederland van Remieg Aerts

ANNE-LAURE VAN BRUAENE (RECENSIE)

98 PORTRET VAN EEN GEROEPEN FASCIST

De biografie van priester
Wouter Lutkie (1887-1968)

JAAP GOEDEGEBUURE (RECENSIE)

TAAL

- 100 VERTALEN MET DE HANDREM OP**
 Voor Vlaamse vertalers ligt de norm nog altijd in het noorden
 MIET OOMS
- 104 HET BOEK IS ESSENTIEEL VOOR ONZE DEMOCRATIE**
De lezende mens van
 Ruud Hisgen en
 Adriaan van der Weel
 JAN-HENDRIK BAKKER (RECENSIE)

KUNST

- 106 SACHLI GHOLAMALIZAD WIL GEZIEN WORDEN - MAAR ALLEEN OP DE JUISTE MANIER**
 EVELYNE COUSSENS
- 112 ARTISTIEK VERZET ALS BEVRIJDING**
 De beeldtaal en het vrouwbeeld van
 Anne-Mie Van Kerckhoven
 ISABELLE DE BAETS
- 120 HOE DE TWEDE WERELDOORLOG THEATERMAKERS BLIJFT BEROEREN**
 JOS NIJHOF
- 127 DE MUZIKALE ONTVANGER IN FLIP KOWLIER**
 DIRK STEENHAUT
- 132 REVOLUTIE VERSUS EVOLUTIE**
 Willemijn Stokvis
 over haar leven met Cobra
 NICOLE MONTAGNE (RECENSIE)

LITERATUUR

- 134 ER IS LICHT!
ER WAS LICHT**
De Bijbel vragen om betekenis
ROELOF TEN NAPEL
- 140 KLIMAATDICHTERS
ZOEKEN TOEKOMST
IN HET VERLEDEN**
XAVIER ROELENS
- 146 VAN ZWERFSTEEN
TOT THUISREIZIGER**
Ik = cartograaf
van Jeroen Theunissen
LIESBETH D'HOKER (RECENSIE)
- 149 KAN DIE TRACTOR
MISSCHIEEN LATER
TERUGKOMEN?**
Buitenleven van Nina Polak
SEBASTIAAN KORT (RECENSIE)
- 151 ALSOF ALLES INEENS
IN BEWEGING ZAL KOMEN**
Passagiers/achterblijvers
van Thomas Heerma van Voss
LISE DELABIE (RECENSIE)
- 153 DE SPOREN VAN DE MACHT
IN DE POLDER**
Onder asfalt van
Maarten van der Graaff
LAURENT DE MAERTELAER (RECENSIE)
- 155 HET LEVEN, EEN SMEERLAPPERIJ**
Hebben en Zijn van Dimitri Verhulst
KOEN SCHOUWENBURG (RECENSIE)
- 157 EEUWIG GEVECHT
MET GEWELDDADIGE JEUGD**
Wat je van bloed weet van Philip Huff
ANNE VAN DEN DOOL (RECENSIE)

LITERATUUR

160 **BALANCEREN OP DE RICHEL
TUSSEN VOORHEEN EN VOORTAAN**

Onvoltooid van Gie Bogaert

FRANK HELLEMANS (RECENSIE)

162 **'WE WORDEN OVERSPOELD MET
MANUSCRIPTEN OVER DE LOCKDOWN'**

Biecht aan mijn vrouw

van Pieter Waterdrinker

MAARTEN DESSING (RECENSIE)

164 **VLOEIBAAR EN VERANKERD**

Oeverloos, het poëziedebuut

van Nisrine Mbarki

TIJL NUYTS (RECENSIE)

167 **DE GODEN ZIJN
PROEFDIEREN GEWORDEN**

Waar is het lam?

van Mustafa Stitou

MAARTEN BUSER (RECENSIE)

169 **DIT LEVEN
AAN DE BOVENKANT**

Wat nu met het licht dat binnenvalt

van Siel Verhanneman

LISA ROOIJACKERS (RECENSIE)

Lees meer op
www.de-lage-landen.com

DERBY DER LAGE LANDEN

171 THE ESSENTIAL GIJSEN-GORIS
*Dubbelman. Een biografie van
Marnix Gijsen & Jan-Albert Goris*
door Bert Govaerts

HANS VANDEVOORDE (RECENSIE)

**174 PLECHTSTATIG
DE TAND DES TIJDS DOORSTAAN**
In alle ernst van Godfried Bomans
DICK WELSINK (RECENSIE)

176 HA!
SIEN VOLDERS

177 HA!
HERR SEELE

178 MEDEWERKERS AAN DIT NUMMER

180 COLOFON

181 STEUN & MECENAAT

UITGEWEKEN

Bij de recentste millenniumwissel publiceerden de betere nieuwsmedia doorwrochte essays met titels als ‘Migratie, het thema van de eeuw’. Wie de migratiebewegingen van de twintigste eeuw in kaart bracht, kon niet veel anders besluiten. Intussen zijn er alweer zoveel migratiecrisisen benoemd dat je vandaag, goed twintig jaar later, hetzelfde kunt schrijven. In de wereldgeschiedenis volgen de migratiestromen elkaar op.

Onder de noemer ‘Nieuwkomers in het Noorden’ presenteren we in dit themanummer een paar aspecten van migreren. We doen dat specifiek voor de Lage Landen: het in- en uitwijken binnen de natiegrenzen van Nederland en België, met name het Vlaanderen van vroeger en nu (met de nodige verschuivende, territoriale nuance). Binnen dat gebied blijkt die migratiebeweging er historisch gezien vooral een van zuid naar noord te zijn geweest, maar tegenwoordig wonen er drie keer zoveel Nederlanders in België als Belgen in Nederland.

Aanleiding vormt de tentoonstelling *Nieuwkomers. Vlaamse kunstenaars in Haarlem (1580-1630)* in het Frans Hals Museum. Toen Ann Demeester (voormalig directeur van het Haarlemse museum en vanaf 2023 hoofd van Kunsthaus Zürich) mij erover sprak, leek het een prima aanleiding om er ons met dit blad in te verdiepen. De ouders van de beroemde schilder Frans Hals maakten deel uit van de groep immigranten die vanuit Antwerpen en andere zuidelijke steden naar het noorden kwam, op de vlucht voor godsdienstoorlogen, geweld en armoede. Een groot deel vestigde zich in Haarlem, een vrije stad waar van alles tot bloei kwam, niet het minst de kunsten. De bevolking groeide er toen van 18.000 tot 40.000 inwoners. Dat verhaal van Haarlem wordt in de tentoonstelling verteld aan de hand van markante schilders en ingeweken figuren die baanbrekend zouden blijken op het vlak van nijverheid en architectuur. In hun stukken bekijken Norbert Middelkoop en Hein Klemann dat fenomeen respectievelijk door een kunsthistorische en historisch-sociologische bril. Het waren roerige maar evenzeer boeiende, vruchtbare tijden. Later zouden telgen van die bevolking – emigranten met zin voor avontuur – hun naam aan een stadsdeel van New York geven. Wie legt dat verband als hij of zij afstemt op een match van de Harlem Globetrotters in de Amerikaanse NBA?

Binnen de Lage Landen blijkt de migratiebeweging er vooral een van zuid naar noord te zijn geweest, al wonen er nu wel veel meer Nederlanders in België dan omgekeerd

Verderop in dit dossier gaat een uitgebreide bijdrage over de wat vergeten maar ingrijpende geschiedenis van de honderdduizenden Belgen die tijdens de Eerste Wereldoorlog hun toevlucht zochten in het neutrale Nederland. Tijdens het lezen denk je vanzelf aan de Oekraïense vluchtelingen: zelfde scenario (oorlog), zelfde leed, zelfde afwegingen bij het land van opvang, vandaag vermenigvuldigd door de alomtegenwoordige berichtgeving via de kanalen van deze tijd.

De bredere context van migratie naar Nederland en België komt grondig aan bod in een dubbelinterview met specialisten Marlou Schrover en Sara Cosemans. Inwijkende bevolkingsgroepen wisselen van naam en de arbeidsmarkt kan niet zonder hun komst, concluderen ze. Hun uitspraken brengen ook verdere nuance aan, over identiteitsdenken bijvoorbeeld, zowel bij de oude als de nieuwe bevolkingsgroepen.

Adjunct-hoofdredacteur Tomas Vanheste presenteert dan weer een reportage met een specifieke invalshoek: Vlaamse schrijvers die zich in het Noorden vestigden. Ondanks de paar honderd kilometers die hen van de grens scheiden, blijven er de verschillen, maar ook de geneugten. Nooit is de assimilatie volledig, maar hoeft dat wel? Eenzelfde fenomeen, maar dan in de omgekeerde richting, beschrijft hij in zijn stuk 'Twee werelden. Lust en lijden van de Nederbelgische schrijver', te lezen op onze site. Samen vormen ze een dubbelluik, en wie weet een spiegelbeeld. De auteur is zelf een kind van twee werelden. In een ander stuk gaat hij dieper in op de beweegredenen om zich te vestigen in het beloofde land aan gene zijde van de grens.

Laat ik ten slotte de aandacht vestigen op het essay van Anne-Lot Hoek, dat verderop te lezen valt: hoe Nederland en België het onderzoek naar hun koloniale verleden anders voeren. Ook dat heeft te maken met nieuwkomers, maar dan in een totaal andere betekenis, en met anders voelbare gevolgen.

HENDRIK TRATSAERT
HOOFDREDACTEUR

HOE NIEUWKOMERS UIT HET ZUIDEN DE HAARLEMSE KUNST VERANDERDEN

Waren de Haarlemse kunsten ook zonder de inwijkelingen uit Vlaanderen en Brabant tot bloei gekomen in de jaren 1580-1630? Frans Hals, Karel van Mander en Lieven de Key maakten van de stad een broedplaats die kunstenaars en ondernemers aanzoog. Dat beeldverhaal is van eind september 2022 tot begin 2023 te zien in het Frans Hals Museum in de tentoonstelling *Nieuwkomers. Vlaamse kunstenaars in Haarlem (1580-1630)*. Conservator Norbert Middelkoop laat ons kennismaken met de hoofdrolspelers: van de Gentenaar die het aanzicht van de stad mee vormgaf en de schilder die de wufte zuiderlingen afbeeldde tot de kunstenaar die een bescheiden Hollandse variant ontwikkelde van het rijkelijke Antwerpse stilleven.

NORBERT MIDDELKOOP

De meeste bezoekers van het Frans Hals Museum zullen zich niet realiseren dat Frans Hals uit Antwerpen afkomstig was. Op diens veelgeprezen portretten, schutters- en regentenstukken zetten Haarlemmers de toon. Toch is die zuidelijke afkomst lastig te negeren, integendeel: zonder de Antwerpse artistieke bagage had zijn loopbaan als schilder zeker en vast een ander verloop gekend. Frans Hals was in Haarlem lang niet de enige kunstenaar met Brabantse of Vlaamse wortels. Een groot aantal bekende Haarlemse kunstenaars was nieuwkomer in de Spaarnestad: aangekomen als volwassen inwijkeling of als emigrantenkind.

Als peuter maakte Frans Hals deel uit van de grote groep migranten die na de Val van Antwerpen (1585) de wijk namen naar Hollandse en Zeeuwse steden. Zij waren gevlucht voor oorlogsgeweld en dreigende armoede, soms ook vanwege hun geloof; voor de protestantse eredienst was in het katholieke zuiden nu eenmaal geen plaats. In het vrijgevochten noorden daarentegen trok de economie in rap tempo aan.

Een groot aantal uitgeweken Vlamingen en Brabanders belandde in Haarlem, onder wie het gezin Hals. De stad had fors te lijden gehad van het beleg door de Spaanse troepen in 1572-'73, de erop volgende bezetting en de grote brand van 1576. Net als andere noordelijke steden verwelkomde Haarlem nieuwe inwoners met gunstige vestigingsvoorwaarden, in de verwachting dat zij met hun kapitaal, vakmanschap en

Frans Hals, *Maaltijd van de officieren van de Sint-Jorisdoelen*, 1616 © Frans Hals Museum, Haarlem

arbeidskracht de kwijnende economie nieuw leven zouden inblazen. En met succes; mede dankzij de Vlaamse en Brabantse immigratie onderging de stad een grote bloeiperiode.

Frans' vader Franchoy Hals was afkomstig uit Mechelen en had in Antwerpen de kost verdiend als droogscheerder (lakenbereider). Daar was hij getrouwd met zijn buurvrouw Adriana van Geertenryck. Voor beiden was het hun tweede huwelijk. Aangezien Hals senior in 1585 nog aangaf katholiek te zijn, zal het gezin niet om geloofsredenen de wijk naar het noorden hebben genomen, maar eerder vanwege de gunstige economische vooruitzichten.

In Haarlem kon het gezin Hals profiteren van een sterk groeiende linnen- en lakennijverheid, geholpen door de immigratie van textielwerkers uit Kortrijk en omgeving; die Vlaamse stad was al in 1580 in Spaanse handen gevallen. Voor hen was Haarlem aantrekkelijk vanwege de nabijheid van goede bleekvelden, gelokaliseerd ten westen van de stad. Hier zorgde het zuivere duinwater voor een hoge kwaliteit van de linnen- en garenbleek. Daarbij kwam dat eveneens naar Haarlem uitgeweken Brabantse blekers technische verbeteringen hadden doorgevoerd.

VAN INWIJKELING TOT BURGEMEESTER

Een van de immigranten uit Kortrijk was Passchier Lammertijn. Als twintiger in Haarlem beland droeg hij in belangrijke mate bij aan de bloei van de productie van Haarlems linnendamast, dat als gewild luxegoed zijn weg vond naar de Staten-Generaal en buitenlandse vorstenhoven. Een substantieel deel van zijn productie bleef bewaard; wellicht is ook op Frans Hals' vroegste schuttersstuk een tafellaken uit de werkplaats van Lammertijn te zien.

Willem Jansz Verstraeten,
Schotel met tulpendecor, circa 1625-'45
© Frans Hals Museum, Haarlem

Een andere bekende textielproducent en -koopman was Quirijn Jansz Damast, eveneens uit Kortrijk afkomstig. Hij behoorde tot de tweede generatie immigranten. Zoals zijn naam aangeeft, was het de productie van linnendamast waarmee ook hij in Haarlem carrière maakte. Maar daar bleef het niet bij; in 1627 trad hij toe tot de Haarlemse stadsregering, wat bepaald niet vanzelf sprak voor een telg uit een Vlaamse familie. Uiteindelijk zou hij zelfs het burgemeestersambt bekleden.

De aantrekkende economie en toenemende welvaart onder de Haarlemse bevolking werkte de behoefte aan luxeartikelen in de hand, niet in de laatste plaats onder de nieuwkomers uit het zuiden. Daarvan profiteerde niet alleen de textielnijverheid maar ook de voor Haarlem relatief nieuwe nering van de aardewerkproductie. Plateelbakker Willem Jansz Verstraeten was een immigrantenzoon; zijn Antwerpse ouders hadden zich omstreeks 1590 in Haarlem gevestigd. Ondersteund door de stadsregering begon hij in 1625 een eigen bedrijf, dat in luttele jaren uitgroeide tot een zeer succesvolle onderneming, dankzij de hoge kwaliteit van de in Italiaanse stijl gedecoreerde sierschotels en -borden die er werden geproduceerd.

LIEVEN DE KEY, METSELMEESTER VAN HET 'VLAAMSE' HAARLEM

Geen van de inwijkelingen uit Vlaanderen of Brabant heeft zoveel sporen achtergelaten in het huidige Haarlemse straatbeeld als de Gentenaar Lieven de Key. Anders dan de meesten was hij niet linea recta afkomstig uit het zuiden. Na de val van Gent in 1584 en het machtsherstel door de Spaanse bezetters was hij om geloofsredenen met zijn gereformeerde familie naar Londen gevlucht, waar zich een grote Gentse gemeenschap bevond. Daar was hij getrouwd en werkte hij waarschijnlijk enkele jaren als steenhouwer, alvorens in 1590/'91 naar Haarlem te verhuizen, ongetwijfeld aange trokken door de noodzakelijke bouwwerkzaamheden na de stadsbrand van 1576.

De Vleeshal in Haarlem, ontworpen en opgeleverd door de Gentenaar Lieven de Key © Wolfgang Moroder

De Key was eerst in dienst van anderen maar in 1593, opvallend snel, werd hij tot stadsmetselmeester benoemd. In die hoedanigheid was hij verantwoordelijk voor het ontwerp en de oplevering van vele toonaangevende gebouwen, zoals de Zijlstraatvleugel van het stadhuis, de Vleeshal, de poort van de Oude Doelen en de toren van de Nieuwe Kerk. Uit deze projecten spreekt ontegenzeggelijk een op Vlaamse leest geschoeide vormtaal. Daarnaast werden onder De Keys supervisie de stadswallen en -poorten hersteld. Ten slotte is zijn invloed waarneembaar in de Waag, het Oudemannenhuis (nu het Frans Hals Museum) en de vele trapgevels in de stad.

Het stempel dat De Key op het aanzien van de stad heeft gedrukt, heeft Haarlem meer dan enige andere stad in Holland een uitgesproken Vlaams karakter verschaft.

KAREL VAN MANDER EN DE GOEDE SMAAK

Een van de grote wegbereiders op artistiek gebied in Haarlem was Karel van Mander, geboren in Meulebeke. Teruggekeerd in Vlaanderen na een reis langs Italiaanse kunststeden, Wenen en Neurenberg werd deze kunstenaar-schrijver geconfronteerd met plunderingen in zijn geboortedorp. Via Kortrijk en Brugge belandde hij omstreeks 1583 met zijn gezin in Haarlem. Zijn naam wordt in verband gebracht met de oprich-

Cornelis Cornelisz van Haarlem, Keukenstuk, 1596 © particuliere collectie

ting van de Vlaamse rederijkerskamer *De Witte Angieren* in 1592. Wellicht terecht, want vaststaat dat hij als theoreticus en bewonderaar van de Italiaanse kunst de idealen van de renaissance in Haarlem heeft uitgedragen, in het bijzonder het maniërisme van de in Italië geschoolde Antwerpenaar Bartholomeus Spranger, die in Midden-Europese hofkringen verkeerde.

Meer nog dan in Van Manders eigen werk is zijn gedachtegoed terug te zien in dat van zijn jongere en talentvolle geestverwanten Hendrick Goltzius en Cornelis van Haarlem, met wie hij een “academie” in het leven riep, onder meer om naar model te kunnen tekenen. Goltzius, afkomstig uit het Land van Gulik, maakte aanvankelijk naam als graveur maar bekwaamde zich later ook als schilder. Cornelis was zijn leertijd gestart bij Pieter Pietersz, de zoon van Pieter Aertsen die na zijn jeugd in Antwerpen naar Amsterdam was teruggekeerd en vanaf 1569 zo’n veertien jaar lang in Haarlem actief was. Cornelis vervolgde zijn opleiding in Rouen en Antwerpen, om in 1580/’81 weer naar Haarlem terug te keren, waar hem een rijke carrière wachtte als schilder van historiën en portretten.

Wij zijn zo goed geïnformeerd over de levens van Goltzius en Cornelis dankzij het *Schilder-Boeck* uit 1604. In zijn *magnum opus* beschrijft Van Mander de levens van klassieke, Italiaanse en Noord- en Zuid-Nederlandse kunstenaars. Aan de biografieën, waaronder die van Goltzius en Cornelis, gaat het leerdicht ‘Den grondt der edel vry schilder-const’ vooraf, waarin de auteur de “aencomende schilder-jeucht” aanspoort zich vooral op de historieschilderkunst te richten, het genre dat in de kunsttheorie het hoogst in aanzien stond. Bij de uitbeelding van verhalen uit de Bijbel, mythologie en de geschiedenis waren eruditie en vindingrijkheid noodzakelijke eigenschappen. Veel lager in de rangorde stond het portret, aangezien dat slechts vastlegde wat zichtbaar was, en daarom door hem een “sijd-wegh der consten” werd genoemd.

Frans Hals, *Willem van Heythuysen*, circa 1652 (eigenhandige kopie naar een portret uit circa 1634) © Koninklijke Musea van Schone Kunsten van België, Brussel

Konden Goltzius en Cornelis met hun verheven thematiek rekenen op de waardering van Van Mander, het is zeer de vraag of dat ook zou hebben gegolden voor een aantal Vlaamse en Brabantse schilders die pas na zijn dood in 1606 van zich deden spreken. Velen van hen legden zich juist toe op genres die in de kunsttheorie minder hoog stonden aangeschreven – het portret, het landschap en het stilleven – en bereidden daarmee de weg naar de ongekende bloei van de Haarlemse schilderkunst.

FRANS HALS, MEESTER VAN HET PORTRET

Ironisch genoeg zou Van Manders beroemdste leerling, Frans Hals, zich verre houden van de historieschilderkunst; hij ontwikkelde zich in Haarlem tot dé toonaangevende portrettist in de jaren 1620-1645. Over zijn jonge jaren is zo goed als niets bekend.

Frans Hals, *Mansportret*, 1619 © Musée des Beaux-Arts, Dijon. Gezien zijn kostbare, kleurrijke kleding zou deze jongeman een van de vele nieuwkomers uit Vlaanderen of Brabant kunnen zijn. Inheemse Haarlemmers lieten zich bij voorkeur in stemmig zwart afbeelden. Helaas is het familiewapen nog niet geïdentificeerd

Frans Hals, *Twee vissersjongens*, circa 1623-25 © Phoebus Foundation, Antwerpen.
Behalve portretten in opdracht schilderde Frans Hals volksfiguren, naar Vlaamse en Brabantse traditie

Frans Hals, *Lucas de Clercq en Feyntje van Steenkiste*, 1635 © Rijksmuseum, Amsterdam

Aangenomen dat Hals inderdaad bij Van Mander in de leer is geweest, zoals diens biografie in 1618 meldt, is ongewis wat hem als twintiger heeft beziggehouden. Hals' vroegst gedateerde portret is van 1611; de schilder was toen bijna dertig jaar oud. In 1603 was Van Mander uit Haarlem vertrokken en had zich een jaar later in Amsterdam gevestigd, waar hij in 1606 overleed. Zou Hals een deel van zijn opleiding in Amsterdam hebben genoten, misschien ook na Van Manders dood?

Zeker is dat hij zich in 1610 inschreef bij het Sint Lucasgilde in Haarlem en trouwde met Anneke Harmensdr, dochter uit een gereformeerd Haarlems blekersgezin. Met zijn inschrijving en huwelijk manifesteerde Hals zich nadrukkelijk als Haarlemmer. Dat hij in 1616 lid werd van de Haarlemse rederijderskamer *De Wijngaertrancken* en niet van *De Witte Angieren*, versterkt die gedachte. Hals had kennelijk geen reden gezien om voorgoed terug te keren naar zijn geboortegrond na de afkondiging van het Twaalfjarig Bestand tussen de Republiek en de Habsburgse (Spaanse) Nederlanden in 1609, toen reizen weer gemakkelijker werd. Integendeel, na de voortijdige dood van Anneke leverde hij in 1616 een schuttersstuk voor de Sint-Jorisdoelen af, dat zijn definitieve doorbraak als portretschilder markeert. Weliswaar verbleef hij in datzelfde jaar enkele maanden in Antwerpen, waarschijnlijk om familie zaken te regelen na de dood van zijn vader, maar daarna was hij weer in Haarlem. Ook zijn tweede huwelijk, gesloten in 1617, was met een Haarlemse: Liesbeth Reyniers, dochter uit een glazeniersgezin.

Esaias van de Velde, *Overval*, 1616 © Rijksmuseum, Amsterdam

Volgend op zijn eerste schuttersstuk wachtte Hals een stroom van opdrachten, van zowel oorspronkelijk Haarlemmers als nieuwkomers uit het zuiden. De door stadhouder prins Maurits verordonneerde wetsverzet van 1618 werkte katalyserend voor zijn carrière. Net als in andere steden werden leden van de oude stadsregering uit hun functies ontheven. Dat bood in Haarlem kansen aan een generatie van jonge, rijke brouwers; zij vormden de kern van Hals' clientèle, naast kapitaalkrachtige lieden van Vlaamse of Brabantse komaf.

Wat opvalt is dat Hals zijn opdrachtgevers van zuidelijke origine – niet alle portretten zijn geïdentificeerd – veelal in dynamische poses en met meer emoties weergaf: Isaac Massa gedraaid in zijn stoel, of zich amuserend samen met zijn kersverse echtgenote; een goedgemutste Pieter van den Broecke, of Willem van Heythuysen die ontspannen op zijn stoel achterover wipt. Uitzondering hierop vormen de portretten van Lucas de Clercq en zijn vrouw Feyntje van Steenkiste uit 1635 (afb. 6a-b), wier vaders uit respectievelijk Gent en Menen stamden. Hun doopsgezinde achtergrond gebod een sobere dracht, zonder manchetten, maar ook hun kalme gezichtsuitdrukking en rustige pose sluiten meer aan bij Hals' doorgaans ingetogener beeltenissen van inheemse Haarlemmers.

Als leermeester was Frans Hals van invloed op een generatie schilders na hem, onder wie vijf van zijn zonen. Van zijn overige leerlingen hadden Adriaen Brouwer,

Pieter de Molijn, *Plundering van een dorp*, 1630 © Frans Hals Museum, Haarlem

Adriaen van Ostade en Judith Leyster Vlaamse of Brabantse wortels. Ook zijn jongere broer Dirck zal bij hem als schilder zijn geschoold.

ESAIAS VAN DE VELDE:

HOLLANDSE LANDSCHAPPEN EN WUFTE JONGELUI

Was Frans Hals' inbreng baanbrekend voor de Haarlemse portretkunst, zijn iets jongere vakbroeder Esaias van de Velde manifesteerde zich op vergelijkbare wijze als schilder van het realistische landschap. Hij werd geboren in Amsterdam als kind van (gereformeerde) Antwerpse ouders. Waarschijnlijk doorliep hij daar zijn leertijd bij de van oorsprong Brabantse kunstenaars David Vinckboons en Gillis van Coninxloo III. Na de dood van zijn vader, ook schilder, verhuisde de familie in 1609 of 1610 naar Haarlem, waar Esaias trouwde met een Gentse. Zijn carrière begon, net als die van Hals, relatief laat, met gedateerd werk vanaf 1613. Hoewel er enkele vroege historische stukken van hem zijn overgeleverd, is Van de Velde vooral bekend om de weergave van het Hollandse landschap, zonder bergen of ruïnes. De omgeving van Haarlem, waterrijk en niet ver van de duinen, bood hiertoe ruimschoots inspiratie. Wel voegde hij meer dan eens een spectaculaire overval toe, als verhalend element op de voorgrond.

Een ander schilderkunstig genre dat door Van de Velde werd geïntroduceerd is dat van de "vrolijke gezelschappen": veelal rijk geklede jonge mannen en vrouwen, die zich in fraaie tuinen of interieurs de geneugten van het luxeleven laten welgevalen. Te oordelen naar hun kostbare en kleurrijke kleding zouden deze liefdesparen kunnen

Pieter Claesz, *Ontbijtstilleven*, 1625 © Frans Hals Museum, Haarlem / bruikleen particuliere collectie

refereren aan de levensstijl van de nieuwkomers uit het zuiden. In Haarlem neergestreken Vlamingen en Brabanders werden door plaatselijke predikanten bekritiseerd om hun uiterlijk vertoon, waarmee zij het slechte voorbeeld gaven aan de inheemse jeugd. Hoe het ook zij, in Van de Veldes smaakvolle composities zit ongetwijfeld een moralistische boodschap besloten, waarmee de toeschouwer juist wordt aangespoord zich te verre te houden van wuft gedrag en een losbandig leven.

Onder invloed van Van de Velde én stellig vanwege de vraag naar deze schilderijen legde ook Dirck Hals zich toe op onbekommerde vrolijke gezelschappen, evenals Willem Buytewech, die omstreeks 1615 enkele jaren in Haarlem actief was.

Tot Van de Veldes leerlingen in Haarlem behoorden Jan van Goyen, een van de eerste grote meesters van het Hollandse landschap, en Pieter de Molijn. De laatste was het kind van Vlaamse ouders die, net als de familie De Key, om geloofsredenen naar Engeland waren uitgeweken. Waarschijnlijk vanaf 1609 woonde Molijn in Haarlem, waar hij in 1616 lid van het Sint-Lucasgilde werd. Net als zijn leermeester schilderde hij veelvuldig realistische Hollandse landschappen, nu en dan gelardeerd met een bescheiden verhalend element. Ook wordt zijn naam genoemd als schilder van de landschappelijke achtergronden in sommige van Frans Hals' portretten.

PIETER CLAESZ EN HET BESCHEIDEN BANKETJE

Van de kunstenaars uit het zuiden die zich na 1620 in Haarlem vestigden, is Pieter Claesz uit Berchem zonder twijfel de belangrijkste. In 1620 schreef hij zich nog in bij

Adriaen Brouwer, *Kaartspelende boeren in een herberg*, circa 1624-25 © Museum Het Rembrandthuis, Amsterdam

het Antwerpse schildersgilde, maar toen zijn zoon in 1621/'22 werd gedoopt woonde hij al in Haarlem. Klaarblijkelijk koos de schilder ervoor zijn geluk te beproeven in Haarlem, waar de markt voor het genre werd gevoed door tenminste drie stillevenschilders, van wie Nicolaes Gillis zelf waarschijnlijk eveneens uit Antwerpen afkomstig was. Geschoold in de traditie van het Antwerpse stilleven, met rijkelijk gedekte tafels, ontwikkelde Pieter Claesz een bescheidener Hollandse variant, die van het banketje of ontbijtje. In zijn afgewogen composities met schotels, roemers, etens- en drinkwaren ligt het standpunt lager, en is sprake van een ingetogener palet.

Eind jaren twintig kreeg Pieter Claesz op zijn gebied gezelschap van Willem Claesz Heda, een Haarlemse vakbroeder en rivaal, die onmiskenbaar door hem is beïnvloed.

PASSANTEN

Niet alle kunstenaars van Vlaamse en Brabantse oorsprong bleven de rest van hun leven exclusief in Haarlem werken. Frans Hals portretteerde ook Leidenaren, Amsterdammers en Rotterdammers, en Lieven de Key tekende behalve in Haarlem ook voor bouwprojecten in Leiden en Utrecht. Maar bleven zij wonen in Haarlem, dan vertrok Passchier Lammertijn in 1607 naar Alkmaar, keerde daarna terug naar Haarlem, om in 1619 voorgoed naar Denemarken vertrekken, waar hij zich verzekerd wist van vor-

Minstens zo belangrijk als de instroom van kunstenaars uit Vlaanderen en Brabant was hun clientèle

stelijke opdrachten vanuit het hof van Christiaan IV. En Esaias van de Velde verruilde Haarlem als woonplaats in 1618 voor Den Haag, aangetrokken door waarderende kritieken uit hofkringen rondom stadhouder prins Maurits.

Van de hiervoor genoemde schilders verbleef Adriaen Brouwer slechts kortstondig in Haarlem. Na zijn – veronderstelde – leertijd bij Hals en zijn gedocumenteerde aanwezigheid in zowel Haarlem als Amsterdam in 1626 keerde hij terug naar het zuiden en overleed vroegtijdig in Antwerpen. Zijn buitengewoon expressieve schilderijtjes, rauwe herbergscènes en kroeglopers, konden rekenen op de waardering van grootmeesters als Rubens en Rembrandt.

BLOEI DANKZIJ VLAMINGEN EN BRABANDERS

Het is beslist niet overdreven te stellen dat de enorme bloei van de Haarlemse kunsten in de jaren 1580-1630 zonder Vlaamse en Brabantse invloeden ondenkbaar zou zijn geweest. Met Karel van Mander als voornaamste initiator groeide Haarlem binnen enkele decennia uit tot een broedplaats van artistieke vernieuwingen, die op hun beurt een grote aantrekkingskracht op andere kunstenaars uitoefende. In bestaande genres als de historie- en de portretschilderkunst raakten Hollandse tradities en Vlaamse invloeden vermengd, terwijl nieuwe genres werden ontwikkeld op basis van zuidelijke voorbeelden: het Hollandse landschap, boerentaferelen, vrolijke gezelschappen, de marineschilderkunst, het ontbijtstillven.

Minstens zo belangrijk als de instroom van kunstenaars uit Vlaanderen en Brabant was hun clientèle, die voor een groot gedeelte eveneens uit nieuwkomers moet hebben bestaan. Hun aanwezigheid gaf een belangrijke impuls aan de vraag naar schilderijen, vooral nadat velen tot het besef waren gekomen dat terugkeer naar hun geboortegrond er niet in zat of dat in het noorden voor hen een betere toekomst in het verschiet lag.

Nieuwkomers. Vlaamse kunstenaars in Haarlem (1580 – 1630), van 30 september 2022 tot 8 januari 2023 in het Frans Hals Museum in Haarlem, www.franshalsmuseum.nl/nieuwkomers.

Met dank aan Pieter Biesboer, Oscar Gelderblom, Geert Janssen en Hein Klemann voor de leerzame gesprekken.

VAKLUI, KERKBREKERS EN NUTTIGE CALVINISTEN

Vlamingen in Haarlem: welkom, maar ook omstreden

Vluchtelingen uit de zuidelijke Nederlanden speelden een rol in de bloei van Haarlem tussen 1580 en 1630, dat is bekend. Onduidelijk is hoe groot hun bijdrage aan die opleving nu precies was. En in wat voor een stad kwamen de Vlamingen terecht? Hein Klemann, professor economische geschiedenis, neemt ons mee naar een veelgeplaagd Haarlem in een tumultueus tijdsgewricht. De binnenstromende Vlamingen waren er niet alleen gewilde vaklui, maar dienden ook als pionnen in een politiek-strategisch machtsspel.

HEIN KLEMANN

Hollands Gouden Eeuw is goeddeels te verklaren door de komst van Zuid-Nederlandse vluchtelingen, schreef de historicus Jan Briels. Het welvaren van Haarlem stoelde op “de talrijke Vlaamse en Brabantse immigranten, kooplieden, facteurs en blekers en de vele duizenden arbeiders, die als wevers, spinners en vlashekelaars in het kielzog van de grote ondernemers binnen de stad waren getrokken”. In 1622 telde Haarlem volgens hem twintigduizend Zuid-Nederlandse migranten, 51 procent van de bevolking. Zij brachten de textielindustrie tot bloei.

Ook in Amsterdam zou de voorspoed aan Zuid-Nederlanders, Antwerpse handelaren te danken zijn. Inmiddels heeft de Utrechtse historicus Oscar Gelderblom aangetoond dat Antwerpenaren bijdroegen aan de doorbraak van de stad aan het IJ, maar die niet veroorzaakten. Hoe zit het dan met Haarlem? Zeker is dat de stad erg heeft geleden onder het Beleg van Haarlem (1572-1573) en de nasleep ervan, maar daarna opbloei. De vraag is: in hoeverre hebben de Vlamingen (zoals alle Zuid-Nederlanders die na het Beleg toestroomden werden genoemd) die opleving veroorzaakt? En hoe reageerde de bevolking op die instroom van grote aantallen vreemdelingen?

BELEG, HONGER, PEST, BRAND IN HAARLEM

Vóór het Beleg van 1572-1573 had Haarlem 18.000 inwoners. Tijdens dat Beleg kwamen er door strijd en honger zo'n 3.000 mensen om het leven. Geuzen en huurlingen